

<https://doi.org/10.62837/2026.7.282>

ALAVIYYA BAHRUZ NURI
PHD student, Nakhchivan State University (English teacher)
eleviyyenuri@ndu.edu.az
<https://orcid.org/0000-0003-4219-1071>

KONTEKSTDƏ VƏ KONTEKSTDƏN KƏNAR DİL

Açar sözlər: qloballaşma, ədəbi dil, internet dili, mədəniyyət, mədəniyyətlərarası ünsiyyət.

Key words: globalisation, literary language, internet language, culture, intercultural communication.

Ключевые слова: глобализация, литературный язык, язык интернета, культура, межкультурное общение.

Dil reallığın əksi kimi ideyaların formalaşdırılması və saxlanması və insan ünsiyyəti prosesində onların mübadiləsi vasitəsidir. Dil təbiətə sosial xarakter daşıyır, ona görə də onun yaradıcısı və istifadəçisi olan xalqla qırılmaz əlaqədə olmaqla yanaşı, onu da qeyd etməliyik ki, o, cəmiyyətin inkişafı ilə birlikdə böyüyür, inkişaf edir. Müasir dövrdə ictimai tərəqqi, texnoloji yeniliklər və qloballaşma prosesləri dillərin inkişaf dinamikasına birbaşa təsir göstərir (Nuri, 2024a). Dil şifahi, ixtiyari, təkrarlanan və adekvatdır. Bu həm də qeyri-instinktiv ünsiyyət üsuludur. *Dil - mədəniyyətin güzgüsüdür və buna görə də "mədəniyyətlərarası kommunikasiya" anlayışı bu gün gündəmədir* [5, s.15]. Mədəniyyətlərarası ünsiyyətin verbal və qeyri-verbal formaları mövcuddur.

Danılmaz faktdır ki, şifahi olmayan (qeyri-verbal) ünsiyyət insanın başqa bir insana mesaj göndərən hər tərəfinə aiddir. Bu mesajlar əsasında digər şəxs sizin haqqınızda təəssürat yaradır - bu, tez və möhkəm şəkildə formalaşacaq təəssüratdır. Göz, qaş, üz və bədən, həmçinin paltar və digər əşyalar vasitəsilə ötürülən şifahi olmayan mesajlar.

Hər növ ünsiyyətin verbal və qeyri-verbal formaları müəyyən informasiya, mətn nəzərdə tutur. XX əsrin sonundan mətnin fonetik, morfoloji, struktur və üslubi aspektlərinin öyrənilməsi başlayıb, məsələn: V.fon Humboldt, F.de Sössür, Z.Hərris, E.Benvenist, N.S.Pospelov, V. Dressler, İ.F.Vardul, Q.Y. Solqanik, L.İ.Zilberman, O.İ.Moskalskaya, T.M.Nikolayeva, E.L. Şendels.

Z.Hərris mətnin tədqiqində söyləmədən böyük birləşmələrin tərifinin verilməsi ilə yanaşı, mətni cümlədən böyük parça adlandırmışdır. Z.Hərrisdən sonra fransız alimi Emili Benvenist söyləmi, danışana aid nitq kimi, mənalandırmışdır [6, s.67-99].

V.Dressler qeyd edib: "Mətn dilçiliyi sahəsindəki tədqiqatlar əsasən iki istiqamətdə aparılır. Birinci istiqamət mətn qurulmasının ümumi qanunauyğunluqlarını üzə çıxarmaq məqsədilə aparılan təhlillərdən formalaşır. Belə

təhlil zamanı mətn dilçiliyinin obyektini kimi tekstəmə götürülür. İkinci istiqamət tekstəmənin aktual reallaşması ilə bağlı, yəni konkret qarşıya çıxan müəyyən mətn kəsiyi, müəyyən bədii, publisistik, elmi profilli mətn kəsiyinin linqvo-üslubi statusunun müəyyənləşməsi ilə bağlıdır” [11, s.111-137].

M.A.K.Həllidəy və R.Həsən mətnə bu cür tərif verirlər: “Mətn şifahi və yaxud yazılı, istənilən uzunluqda bir bütöv təşkil edən danışmaq parçasıdır” [2, s.33].

Yuxarıda qeyd etdiyimiz dilçilərdən fərqli İ.R.Qalperinin mətnin bütöv fərqləndirici təzahürlərini ayrılıqda götürməsi haqqında mülahizəsi maraqlıdır. Mətnin xarakterizə olunmasında həcm parametrlərinin mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini bildirən tədqiqatçılar, mətnin tərkib hissələri arasında müsbət problemin də nəzərdən keçirilməsini zəruri sayır [9, s.22]. L.M. Qranovskaya hesab edir: “*Mətn yalnız qrafik ifadə olunan dilin yazılı formasının məhsuludur*” [10, s.20]. Mətnin strukturunu tədqiq edənlərdən biri də M.M.Baxtin olub. M.M.Baxtinə görə, semantik sahə mətnə əks olunan reallığın ümumiləşdirilməsidir [8; 12].

Məlumdur ki, müasir mətn dilçiliyində mətn problemi öz həllini hələ tapmamış. Azərbaycan dilçiliyində mətnin tədqiqinin zəruriliyindən danışarkən K.M.Abdullayev yazır: “*Azərbaycan türk dilçiliyində mətn son zamanlara qədər sistemli və hərtərəfli təhlil obyektinə çevrilməmişdi. Təbii olaraq mətn dilçiliyinə və eləcə də mətn sintaksisinə aid olan ümumi səciyyəli xüsusi işləmlər yox kimidir. Bununla yanaşı, sintaktik ardıcılığın öz daxili məntiqi onu diktə edir ki, problematikanın təcili olaraq öyrənilməsi zəruridir*” [1, s.3-4].

Mətnlə əlaqədar mübahisəli məsələlərdən biri də onun mövcudluq forması ilə bağlıdır. Bir qrup dilçilər ancaq yazılı formada olan vahidi mətn hesab edirlər, digərləri isə hətta mətn termininə qarşı çıxaraq onu nitqlə əvəzləyirlər. Əsil həqiqətdə isə mətn həm yazılı, həm də şifahi variantda mövcuddur və onların hansınsa mütləq üstünlüyündən danışmağa bizim haqqımız yoxdur [3, s.3-4].

O.S. Axmanova mətni, şifahi və yazılı formada olan əsərə və korpusa bərabər tutur [7, s.209]. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, şifahi olmayan ünsiyyət kontekstində baş verir. Kontekstlər dar (mikrokontekst) və geniş (makrokontekst) ola bilər. Dar kontekst dedikdə cümlənin kontekstini, yəni cümlənin həddləri daxilində verilmiş sözün mühitini təşkil edən dil vahidlərini nəzərdə tuturuq. Geniş kontekst dedikdə biz cümlənin həddlərindən kənarda olan dil mühitini nəzərdə tuturuq, o, mətn kontekstidir, yəni verilmiş vahidi cümlənin həddlərindən kənarda əhatə edən dil vahidlərinin məcmusudur. Kontekst dil vahidlərinin mənasının müəyyənləşdirilməsində əsas amillərdən biri olmaqla yanaşı, konseptual mənanın formalaşmasında da mühüm rol oynayır (Nuri, 2024d). Geniş kontekstin dəqiq sərhədlərini müəyyən etmək mümkün deyil; bir qrup cümlədən, bir abzasdan, bir fəsildən və ya bütöv bir hekayə və ya romandan ibarət ola bilər.

Dar kontekst öz növbəsində leksik və sintaktik olaraq bölünə bilər. Leksik kontekst dedikdə, verilmiş dil vahidini əhatə edən konkret leksik vahidlərin, söz və

çoxluq ifadələrinin məcmusu başa düşülür. Sintaktik kontekstdən biz verilən sözün, söz birləşməsinin və ya bəndin istifadə olunduğu sintaktik konstruksiyanı başa düşürük.

Şifahi ünsiyyət kimi, şifahi olmayan ünsiyyət də kontekstdə mövcuddur və bu kontekst hər hansı qeyri-şifahi davranışların mənalərini böyük ölçüdə müəyyən edir. Eyni qeyri-şifahi davranış başqa bir kontekstdə baş verdikdə tamamilə fərqli məna kəsb edə bilər. Məsələn, linqvistik bir xəbər aldığımız zaman dilin özündən başqa bir çox amillərə diqqət yetiririk.

Mesajı göndərən şəxslə üz-üzə olsaq, söhbət əsnasında onun siması, gözü və bədəni ilə nələr etdiyini görürük: bəlkə gülümsədi, ya yumruğunu silkələdi, ya da baxdı. Şifahi ünsiyyətdə biz səsin keyfiyyətinə də diqqət yetiririk: ola bilsin ki, danışanın səsi titrəyir, ya xüsusi ləhcəsi var idi, ya tərəddüd edirdi, ya da ləng danışdı. Bunlar şifahi mesajın paralingvistik xüsusiyyətləridir ki, biz onu yazsaq bu cəhətlər görünməz. Lakin həmçinin yazılı mesajlarda belə xüsusiyyətlər mövcuddur, burada əl yazısı və ya mətbəə, eləcə də mesajın bahalı kitabda və ya kağız üzərində olması onlara təsir edə bilər.

Biz həmçinin mesajları aldığımız vəziyyətdən, iştirakçılarla mədəni və sosial münasibətlərimizdən, bildiklərimizdən və göndərənin bildiyini güman etdiyimizdən təsirlənirik. Bu amillər bizi sözün dar mənasında dilin tədqiqindən kənara çıxarır və bizi digər tədqiqat sahələrinə - ağıl, bədən, cəmiyyət, fiziki dünyaya - əslində hər şeyə baxmağa məcbur edir. Öyrənmənin əhatə dairəsini məhdudlaşdırmaq üçün, onu idarə edilə bilən etmək üçün güclü arqumentlər mövcuddur. Lakin bu da həqiqətdir ki, “diskursa onun bütövlüyünü nə təşkil edir?” sualına cavab vermək üçün dünyanı bütövlükdə nəzərdən keçirmədən qeyri-mümkün ola bilər. Bu halda konteksti mütləq nəzərə almaq lazımdır. Müasir koqnitiv dilçilikdə məna yalnız dil vahidlərinin daxili xüsusiyyətləri ilə deyil, həm də onların istifadə olunduğu diskurs və kontekstlə əlaqəli şəkildə öyrənilir (Nuri, 2026).

XX əsrin 30-60-cı illər arasında dilçilikdə, xüsusən ingilisdilli dünyada bir neçə linqvistik-fəlsəfi məktəb mövcud idi. Onların nümayəndələri konteksti şərh etmək üçün istifadə etdiyimiz dildən kənar dünya haqqında biliklərin idarə edilməli olduğuna inanırdı. Onlar təklif edirdi ki, kontekst mümkün qədər linqvistik təhlildən kənarda idarə etmək zəruridir. O zaman üçün hesab edilir ki, bu yolla dilçilər dilin özü və onun konkret şəraitdən tamamilə asılı olmayaraq mövcud olan qaydalar sistemi haqqında kəşflər edə biləcəklər. Bu baxışın müxtəlifliyi və tərəfdarları arasında fikir ayrılıqları olsa da, biz onu cümlə səviyyəsində olan dilçilik (sentence linguistics) kimi səciyyələndirə bilərik, çünki o, araşdırmalarını cümlələrdə baş verənlərlə məhdudlaşdırır. Cümləni təhlil edən dilçilər iki prosedurdan birinə əməl edirlər: onlar ya ana dili danışanlara dair öz intuitiv biliklərini (onların linqvistik səriştəsini) meyar kimi istifadə edərək təhlil etmək üçün öz nümunələrini icad edirlər, ya da insanların əslində istifadə etdiyi dili götürür və onların fikrincə,

məqsədlərinə uyğun olmayan bütün xüsusiyyətləri aradan qaldırırlar. Bu proseslər, xüsusilə birincisi, dilin öyrədilməsi üçün praktiki cümlələrin yaradılmasında istifadə olunan proseslərə çox oxşardır.

Bunu ən yaxşı nümunə ilə göstərmək olar. İki şəxsin şifahi söhbəti lentə alınıb və qismən yazıya alınıb. Bu, istər-istəməz itkilərə səbəb olur, çünki səslərin, hərəkətlərin, ifadələrin və parametrlərin bütün xüsusiyyətlərini səhifədə təkrarlamaq mümkün deyil; lakin siz müxtəlif məqamları saxlaya və ya imtina edə bilərsiniz. Bir anda mübadilə belə getdi, məsələn ingilis dilində: – Right, (hhh) who's goin' to lift the bottom? Well ...come o' ...someone's got to take' old of it. – I ain't goin' to. – Don't just ...Come on will you? [13].

Heç bir texniki transkripsiya sistemindən istifadə etmədən (şerti “hhh” sadəcə kəskin nəfəs deməkdir) biz kifayət qədər çox təfərrüatı izləyə bilərik: “going” yerinə “goin’”, “hold” yerinə “old”, “am not” yerinə “ain’t” standart ingilis dilindən fərqli dialekti göstərir. “O” – “on” pozulmuş sözü göstərir. “Don’t jus’ ” – “asan deyil” ifadəsi səbirsizlik hissini ifadə edir və tələsiklik mənasını kəsb edir. Bununla belə, dilçilər bu cümlə xüsusiyyətlərini əhəmiyyətsiz hesab edir. Onların məqsədi ingilis dilinin qaydalarını təhlil etməkdir. Həmçinin onlar bir insanın dilinin özünəməxsus xüsusiyyətlərini (dilçilikdə idiolekt kimi tanınır) və istənilən sırf fizioloji müdaxiləni, məsələn, nəqliyyatın səs-küyünü və ya fiziki stres zamanı danışmağa cəhdin təsirini nəzərə almır.

Tərəddüd, yanlış başlangıç, sosial və ya regional dialektlər, idiolekt, müdaxilə, insanların nə etdikləri və kim olduqları kimi xüsusiyyətləri aradan qaldıraraq, cümlə dilçiləri hesab edir ki, dildən təsadüfi və dəyişkən cəhətləri çıxardığımızı, daima və dəyişməz olanı tərk etdiyimizi iddia edir. Onlar eyni mübadiləni həyata keçir bilirlər, məsələn müasir ingilis dilində: “Who is going to lift the bottom? Someone has got to take hold of it. – I am not going to. – Come on, will you?” [14].

Maraqlıdır ki, dilin meydana çıxdığı hadisələrin unikal birləşməsini aradan qaldıran bu proses (texniki olaraq idealizasiya kimi tanınan proses) tərcümə və ya qrammatik təhlil üçün icad edilmiş nümunələrlə eyni tipli cümlələrlə nəticələnir. Öz məqsədləri üçün cümlə dilçiləri hal kateqoriyasını təklif edir. “İctimai həyatda dəqiqlik konseptuallığına və mövzuya görə fərqləndirilir.... Konseptual dəqiqlik məntiqi düşüncənin tərkib hissəsidir” [4, s.355]. Cümlə və mətn strukturunda müvafiq məna əlaqələrinin olmaması və ya pozulması nitqin məntiqiliyinə xələl gətirir, lakin bu, bəzən üslubi priyom kimi qəsdən edilir...” [4, s.363].

Diskursu təhlil edənlər üçün deyilənlərin mənasını, səbəbini və cümlələrin ardıcılığının bu şəkildə baş verməsinin səbəbini anlamağa imkan verən bu keçici və dəyişkən xüsusiyyətlərdir. Dili öyrənənlər ideallaşdırılmamış dilin yox, istifadə olunan dilin özəl xüsusiyyətlərini bilməlidir. Ona görə də xarici dil müəllimi

ideallaşdırılmış dilin bu qabiliyyətin inkişafına nə dərəcədə kömək edə biləcəyinə xüsusi nəzər yetirməlidir.

Kulturonimlərin tədrisində interaktiv metoddan istifadə yüksək nəticə əldə etməyə kömək edir. Kulturonimlər milli-mədəni informasiyanın daşıyıcısı kimi çıxış edir və onların öyrənilməsi mədəniyyətlərarası ünsiyyətin daha dərinədən mənimsənilməsinə imkan yaradır (Nuri, 2024c). Müxtəlif situasiyalarda, yaxın kontekstlərdə işlədilməsi bu sözlərin daha yaxşı mənimsənilməsinə, hafizədə möhkəmləndirilməsinə təsir edir.

Bildiyiniz kimi, dilin ən mühüm funksiyası mədəniyyəti qoruyub saxlamaq və onu nəsildən-nəslə ötürməkdir. Ona görə də dil şəxsiyyətin, milli xarakterin, etnik birliyin, xalqın, millətin formalaşmasında belə mühüm rol oynayır. Mədəniyyət, insanın ətraf aləmi məqsədyönlü şəkildə dəyişdirmək qabiliyyəti ilə əlaqəli bir insanın vacib xüsusiyyətidir, bu müddət ərzində əşyaların, simvolların, habelə insanlar arasında əlaqələr və münasibətlərin süni dünyası yaradılır. İnsan tərəfindən hazırlanmış və ya onunla əlaqəli hər şey mədəniyyətin bir hissəsidir.

Ünsiyyət və şəxsiyyətlərarası kommunikasiya insan həyatının vacib hissəsidir və buna görə də mədəniyyətin bir hissəsidir. Onların əhəmiyyətini vurğulayan bir çox tədqiqatçılar mədəniyyəti ünsiyyətlə eyniləşdirirlər. Bu şərhə əsaslanaraq, bir çox qərb alimləri mədəniyyəti obrazlı şəkildə mədəni dəyərlərə və normalara əsaslanan aysberq kimi təsvir edirlər və onun zirvəsi insanın fərdi davranışdır, onlara əsaslanan və ilk növbədə digər insanlarla ünsiyyətdə özünü göstərir.

Fərqli mədəniyyətlərin yaxınlaşması yolunda müxtəlif sistemli dillərinin kommunikativ rolu və qarşılıqlı təsiri - mədəniyyətlərarası ünsiyyəti təşkil edir. Mədəniyyətlərarası ünsiyyətdə mədəni fərqlərin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq kollektivist və fərdi mədəniyyət növlərini ayırmaq adətdir. Kollektivist mədəniyyət tipi əsasən şərq xalqları arasında geniş yayılmışdır, onların mədəniyyətlərində əsas dəyər kollektivlə eyniləşdirmədir. Kollektivist mədəniyyətlərin nümayəndələri uğurlu şəxsiyyətlərarası qarşılıqlı əlaqə naminə çox vaxt şəxsi maraqlarını unudurlar. Belə mədəniyyətlərdə bir insan digər insanlarla əlaqə qurma qabiliyyətinə görə mühakimə olunur və bu qabiliyyətə görə başqaları onun xarakterini və səriştəsini qiymətləndirir. Bunun əksinə olaraq, fərdi mədəniyyətlər fərdiliyi vurğulayır və fərdiliyi əsas dəyər kimi dəyərləndirir.

“Kontekstdən kənar dil” dedikdə insanın emosiyaları (mimika) ilə ifadə edilən mətn düşünülür. İnsan emosiyalarının tədqiqi ilə aparılan mədəniyyətlərarası ünsiyyətin tədqiqatların bir qismi emosiyaların ifadə olunması ekspressiyası ilə bağlıdır. İnsanlar üçün həm universal, həm də fərqli emosiyaların olması etnopsixoloji mədəniyyət faktı ilə bağlıdır. Mədəniyyət, etnopsixoloji fərqlə insana təsir göstərir və onun emosional-iradi sferasını formalaşdırır. İnsan emosiyaları heç də təməl emosiyalarla məhdudlaşmır. Sadəcə olaraq digər emosiyalar həmin

emosiyalar əsasında formalaşır və mədəniyyətin təsirindən asılı olaraq fərqli şəkildə təzahür edir.

Məsələn, amerikalılar və azərbaycanlılar güclü stres yaşasalar müvafiq olaraq qəzəb, qorxu hissini ekspresiya edirlər. Və yaxud, misal üçün amerikalılar və azərbaycanlılar mədəni dəyərlərin təsiri altında müəyyən bir tədbirə gələndə hamı ilə təbəssümlə salamlaşır. “Keep smiling” amerikalıların gündəlik həyatda qarşılıqlı münasibətlərin tənzimlənməsi üçün istifadə etdiyi etiket qaydasıdır. Azərbaycanlılar da məkandan asılı olmayaraq salamlaşanda hamıya “Salam Əleyküm” deyirlər, çünki bu Allahın Salamıdır. Amma amerikalılardan fərqli olaraq tanımadığı insana təbəssümlə salamlashmırlar, çünki İslam əxlaqında gülüş, təbbəsüm sadəqə səviyyəsində dəyərləndirilməsinə baxmayaraq, bu etiket qaydası azərbaycanlıların mentalitetinə xas deyil. Hal-hazırda dünyada amerikalılar tərəfindən bu etiket qaydası daha çox istifadə olunur. Müasir zamanda amerikalıların gündəlik ünsiyyət zamanı istifadə etdikləri “amerikansayağı təbbəsüm”, heç də ondan istifadə edən şəxsin əhvalının göstəricisi deyil. Bu sadəcə olaraq işgüzar təbəssümdən başqa bir şey deyil. Ona görə də ilk dəfə amerikalı ilə rastlaşan emigrant elə başa düşməsin ki, qarşı tərəf onu gördüyü üçün sevinir.

Hazırda dövlətlərarası və millətlərarası əlaqələrin artması ilə fərqli mədəniyyətlərin nümayəndələri arasında və ümumiyyətlə mədəniyyətlərarası ünsiyyətin vasitəsi kimi tərcüməçilik fəaliyyəti geniş ərazi tutur. Bu, bizə əsrimizi “tərcümələr əsri” adlandırmağa imkan verir. Məsələ burasındadır ki, tərcümə hələ qədim zamanlardan yazıçıların, alimlərin diqqətini cəlb etmiş və onları bir sıra elmi əsərlərə cəlb etmiş və bu əsərlər elmə tərcümə fəaliyyətinin etalonları kimi həkk olunmuşdur. Bu günə qədər bu maraq getdikcə artır və bu sahədə aparılan təcrübələrin elmi cəhətdən sistemləşdirilmiş və ümumiləşdirilmiş nəticələrinə əsaslanan tərcümənin nəzəri qayda və prinsiplərinin işlənilib hazırlanmasına daha çox ehtiyac yaranır.

Müasir ingilis dilindən Azərbaycan dilinə kulturonimlərin tərcümə olunması zamanı fərqli metod və üsullarına müxtəlif yanaşmaların öyrənilməsi tərcüməşünaslığın inkişaf dinamikasını və onun tədricən əlaqəli elmlərə: linqvokulturologiyaya və mədəniyyətlərarası ünsiyyət nəzəriyyəsinə daxil olmasını üzə çıxarır. Bu məqamları nəzərə alaraq aydın şəkildə qeyd etmək olar ki, tərcümə dili insanlar arasında ən mühüm ünsiyyət vasitəsi rolunu oynamışdır, oynayır və oynayacaqdır.

Belə ki, müqayisə edilən dillərin, yəni ingilis və Azərbaycan dillərinin formal və semantik sistemlərinin fərqliliyinə baxmayaraq, tərcümədə ekvivalentlik bir sıra dildaxili transformasiyaları tələb edir. Tərcümə çevrilmələri (transformasiyaları) mənbə dildə olan məlumatları mümkün qədər dəqiq və tam şəkildə başqa bir dilə köçürmək üçün lazımdır. Beləliklə, tərcümə prosesində aşağıdakı transformasiya

növlərindən daha çox istifadə olunur: 1) transpozisiya; 2) dəyişdirmə; 3) əlavə; 4) istisna (buraxılma).

Tərcümə növlərinin bu təsnifatı şərti və təxmini hesab olunur, çünki eyni çevrilmənin müxtəlif yollarla izah edildiyi də rast gəlinir. Bütün bu dörd transformasiya növü praktikada bir-birindən təcrid olunmuş halda çox nadir hallarda rast gəlinir, onlar çox vaxt mürəkkəb tərcümə növlərinin formalarını tamamlayaraq birlikdə istifadə edilir.

Leksik vahidlərin tərcüməsi problemlərini araşdıraraq belə bir nəticəyə gəlirik ki, nitqdə sərbəst şəkildə təkrarlanan dil vahidləri, təbii ki, dilin xassələrinin və qanunauyğunluqlarının icazə verdiyi çərçivələr daxilində bir-biri ilə müxtəlif birləşmələrə girə bilər.

Dil vahidinin polisemiyasının sadələşdirilməsi və tərcümədə ekvivalentin seçilməsi amillərin sayı ilə müəyyən edilir, yəni hər zaman dar və geniş kontekstlər, həmçinin ekstralingvistik vəziyyətlər nəzərə alınmalıdır. Dilin tarixi inkişaf mərhələlərinin və müasir vəziyyətinin müqayisəli şəkildə öyrənilməsi sinxron və diaxron yanaşmaların vəhdətini tələb edir (Nuri, 2024b). Bunlara diqqət yetirmədən və sadalanan amillərə istinad etmədən mətni başa düşmək, onu düzgün tərcümə etmək mümkün deyil.

Məhz bu səbəbdən tərcümə nəzəriyyəsində dilçilik yenidən başlayır: 1) mətnin leksik mənası ilə; 2) tərcümənin subyektini, strukturunu və obyektini müəyyən edən ekstralingvistik amillərlə qarşılıqlı əlaqədə sistemlərinin funksiyalarına görə dilin makrolinqvistik təsvirindən.

Leksik tərcüməni araşdıraraq belə bir nəticəyə gəldik ki, mənbə dildəki bir vahidin digəri ilə tərcüməçi dildə leksik əvəzlənməsi prosesi lüğət tərcüməsinə görə deyil, hər iki dildə ayrı-ayrı vahidlərin istinad mənalı əsasında həyata keçirilir. Leksik transformasiyanın ən çox yayılmış növləri “konkretləşdirmə” və “ümumiləşdirmə”, həmçinin antonimik və metonimik tərcümələrdir.

Elmi əsərlərin təhlili kulturonimlərin tərcüməsinin adaptiv üsullarını sistemləşdirməyə imkan verdi. Sistemləşdirmə prosesində orijinal mətnin elementləri ilə tərcümə arasında mümkün lingvistik əlaqələri tipikləşdirən lingvistik münasibətlərə (formal və semantik) əsaslanır.

İngilis dilindən kulturonimlərin tərcümələrində adətən aşağıdakı adaptiv tərcümə üsulları həyata keçirilir: transliterasiya; kalka; hibrid ingilisizmlərin formalaşması; polionimləşdirmə; ingilisizmin eksplikasiyası, izahı və paralel əlaqə üsulu. Tədqiqat zamanı sadalanan adaptiv metodların hamısı ətraflı öyrənilmiş, hər birinin üstünlükləri və çatışmazlıqları qeyd edilmişdir.

Bütün tərcümələrin araşdırılması zamanı ingilis dilində mövcud olan kulturonimlərin tərcümə zamanı uyğunlaşdırılmasının aşağıdakı ümumi qanunauyğunluqları aşkar edilmişdir:

1) ingilis idionimlərini uyğunlaşdırarkən transliterasiyadan ən çox istifadə olunurdu;

2) ən çox tərcüməçilər tərəfindən ingilis idionimlərini və ingilis mədəniyyətinin müəllif idionimlərini uyğunlaşdırarkən kalkalar yaradılmışdır;

3) tərcüməçilər əsasən ingilis idionimlərini uyğunlaşdıraraq polionimləşdirməyə çalışırlar;

4) ingilisizmin izahı paralel əlaqənin ayrılmaz hissəsi kimi çıxış edir, məsələn, səhifədə qeydlər və ya müəyyən mətdənkənar şərhlər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Abdullayev, K.M. və 14 həmmüəllif. Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər. – Bakı: Mütərcim, – 2012. – 606 s.
2. Halliday, M.A.K., Hasan, R. Linguistic Function and Literary Style: An enquiry into the language of William Golding's "The Inheritors". "Literary Style: a Symposium" // Ed. by Seymour Chatman, – London - New York: Oxford University Press, – 1971. – pp. 330.
3. Həsənova, N.A. İngilis dili mətnlərində mənanın yaranmasının koqnitiv əsasları. F.f.d. dissertasiyanın avtoreferatı, – Bakı, – 2022. – 24 s.
4. Məmmədli, N.B. Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya. – Bakı: Elm və Təhsil, – 2023. – 512 s.
5. Vəliyeva, N.Ç. Qloballaşan Dünyada Multikulturalizm Şəraitində Dilin İnkişafı. – Bakı: Avropa, – 2017. – 482 s.
6. Zveginsev, V.A. Computer memories: A metaphor for memory organization // The structure of human memory. San Francisco: W.H.Freeman and Company, – 1976. – pp. 67-99.
7. Ахманова, О.С. Словарь лингвистических терминов. – М.: Советская Энциклопедия, – 1966. – 598 с.
8. Бахтин, М.М. Психологические исследования общения. – М., – 1985. – 440 с.
9. Гальперин, И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. – М.: Наука, – 2007. – 144 с.
10. Грановская, Л.М. Русский литературный язык в конце XIX и XX вв.: Очерки / Л.М.Грановская. – Москва: Элпис, – 2005. – 447 с.
11. Дресслер, В. Синтаксис текста, В кн.: Новое в зарубежной лингвистике, вып. VIII, – М.: Прогресс, – 1978. – с. 111-137.
12. Ельмслев, Л. Прологомены к теории языка. Серия "Лингвистическое наследие XX века", – Москва, – 2006. – 248 с.
13. <https://sharifling.wordpress.com/wp-content/uploads/2016/10/explanation-theories-of-discourse.pdf>

14. <https://www.britannica.com/topic/German-language>
15. Nuri, A. (2024a). Müasir dövrdə ictimai tərəqqi və dilin inkişafı. ANCIENT LAND International Online Scientific Journal. Impact Factor: 1.465. 2024 / Volume: 6 Issue: 7 / 70-78, <https://doi.org/10.36719/2706-6185/37/70-78>
16. Nuri, A. (2024b). Dilin inkişafına təsir göstərən amillər: Sinxroniya və diaxroniya. Dil və Ədəbiyyat, 2(125), 141–144.
17. Nuri, A. (2024c). Dilçilikdə “kulturonim” anlayışının tədqiqi. Filologiya məsələləri. №11, səh 57-67
18. Nuri, A. (2024d). Konseptual problemin həlli yolları. Ancient Land International Scientific Journal. 2024 / Volume: 6 Issue: 12 / 29-35 <https://doi.org/10.36719/2706-6185/42/29-35>,
19. Nuri, A. (2026). The Problem of Meaning and Content in Modern Cognitive Linguistics. Scientific Reports Of Bukhara State University 2026/3 (132), p.147-154

ALAVIYYA BAHRUZ NURI

Resume

Language in and out of context

Language is a means of forming and maintaining ideas as a reflection of reality and exchanging them in the process of human communication. Communication and interpersonal communication are an important part of human life and therefore part of culture. Emphasizing their importance, many researchers identify culture with communication. Verbal and non-verbal forms of communication of any kind require certain information and text.

In linguistics, especially in the English-speaking world, there have been several linguo-philosophical schools. Since the end of the 20th century, the study of phonetic, morphological, structural and stylistic aspects of the text began. Linguists who study text do not always agree. There are such concepts as text, discourse, text, context, microcontext, macrocontext. The attitude of foreign and native linguists towards them is also different.

The study showed that the communicative role and interaction of different system languages on the way to the rapprochement of different cultures represents intercultural communication, and culturonims are used in any type of text. The use of an interactive method in teaching culturonims helps to achieve high results. Their use in different situations and in close contexts contributes to better assimilation of culturonims and their consolidation in memory.

Резюме

Язык в контексте и вне контекста

Язык – это средство формирования и поддержания идей как отражения действительности и обмена ими в процессе человеческого общения. Общение и межличностное общение являются важной частью жизни человека и, следовательно, частью культуры. Подчеркивая их важность, многие исследователи отождествляют культуру с коммуникацией. Вербальные и невербальные формы общения любого рода предполагают определенную информацию и текст.

В лингвистике, особенно в англоязычном мире, существовало несколько лингвофилософских школ. С конца XX века началось изучение фонетических, морфологических, структурных и стилистических аспектов текста. Лингвисты, изучающие текст, не всегда сходятся во мнении. Существуют такие понятия, как текст, дискурс, текст, контекст, микроконтекст, макроконтекст. Отношение к ним зарубежных и отечественных лингвистов также различно.

Исследование показало, что коммуникативная роль и взаимодействие разных системных языков на пути к сближению разных культур представляет собой межкультурную коммуникацию, а культуронимы используются в любом типе текста. Использование интерактивного метода в обучении культуронимов помогает достичь высоких результатов. Их использование в разных ситуациях и в близких контекстах способствует лучшему усвоению культуронимов и закреплению их в памяти.

Rəyçi: F.ü.f.d Türkan İsmayıl